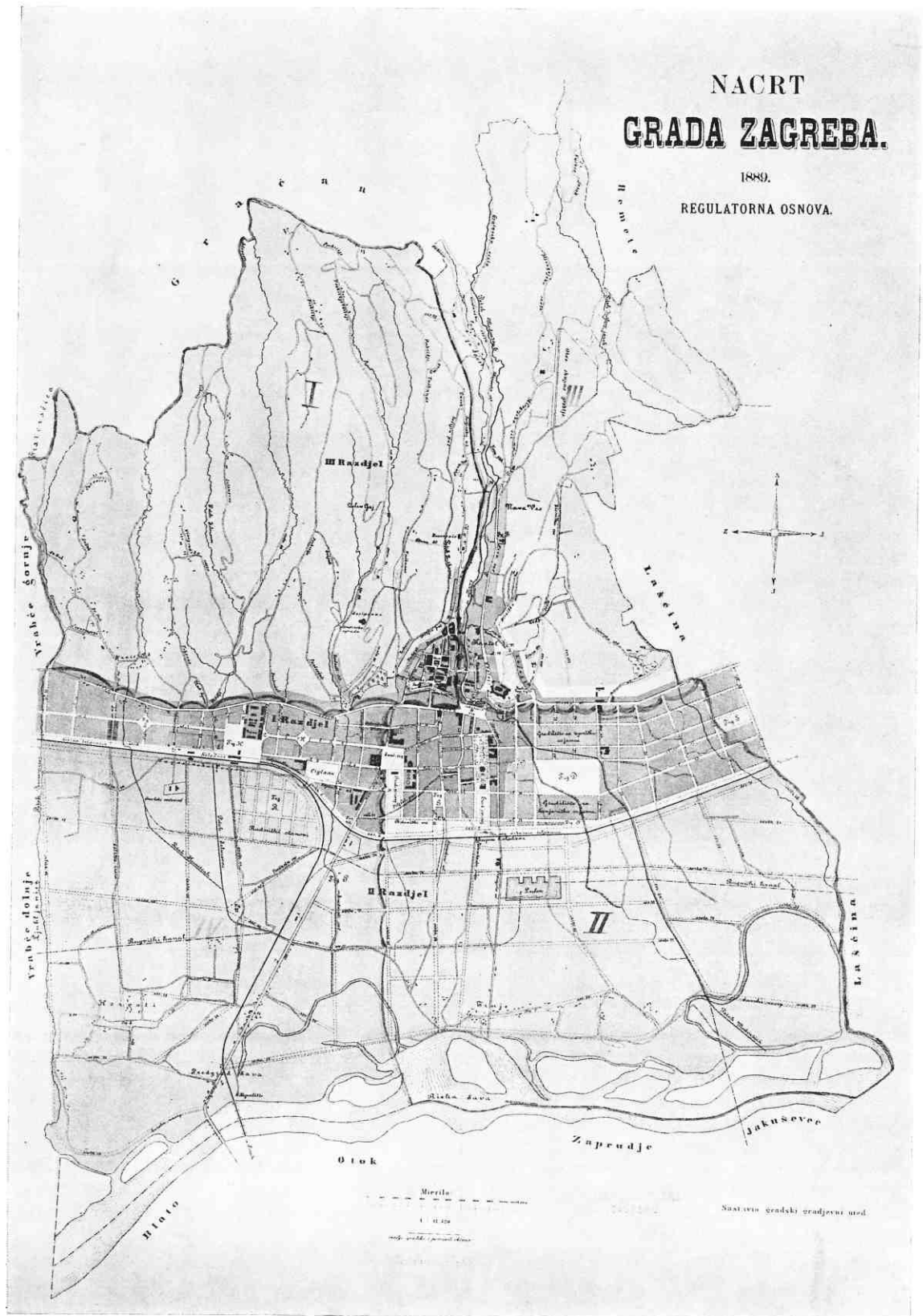

uloga hermanna bolléa u urbanističkom planiranju zagreba

eugen
franković

Uloga Hermana Bolléa u formiranju Zagreba druge polovice 19. stoljeća značajna je već zato što mnoge njegove zgrade imaju znatno urbanističko djelovanje. Tako na primjer zgrada Muzeja za umjetnost i obrt na Trgu maršala Tita, pravoslavna crkva na Preradovićevu trgu, evangelička crkva na specifično formiranom uglu Ulice braće Kavurića i Gundulićeve. Znatno je izmijenjena urbanistička uloga rekonstruirane katedrale. Ponekad Bollé postiže uočljiv urbanistički efekat i malom masom, kao s kapelom na Ilirskom trgu. Izuzetno je važna uloga mirogojskih arkada, kao novog urbanističkog akcenta u općoj panorami grada.

Ti primjeri pokazuju da je Bolléova urbanistička prisutnost u Zagrebu velika već s obzirom na njegovu arhitekturu (ne ulazimo ovdje u problem autorstva mikrourbanizma koji je s njom u vezi).

No premda su Bolléove intervencije ove vrste u zagrebačkom urbanizmu značajne, one nisu predmet ovog priloga jer se njima, na različite načine, bavi više drugih sudionika ovog skupa. Zato su ovdje izostavljene sve one urbanističke teme vezane za Bolléa koje proizlaze iz njegove arhitekture.

Predmet je ovog rada djelovanje Hermanna Bolléa na »čistom« urbanizmu, u regulatornom radu, planiranju — kako bi se izrazio suvremeni urbanist.

Jer postoji i takav rad Hermanna Bolléa u Zagrebu. Bolléov urbanističko-regulatorni rad dosad je neprimijećen, vjerojatno zbog neprikladne navike koja traži da se u urbanizmu utvrđuje autor djela kako je to opravdano u slikarstvu i kiparstvu pa i u arhitekturi. Hermann Bollé vjerojatno nije izradio samostalno neki urbanistički plan, ali ga je izradio kao koautor. On je naime koautor Regulatorne osnove Zagreba iz 1887. godine, najvažnijeg urbanističkog dokumenta za izgradnju Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća i jednog od najvažnijih u čitavoj povijesti njegove novije izgradnje.

Bolléov rad na toj Osnovi započinje (ne spominjemo ovdje neke događaje koji su prethodili, inicirali i kondicionirali rad na njoj) od samog početka: 1883. godine. Gradsko zastupstvo na svojoj sjednici 31. siječnja, na prijedlog vijećnika Hudovskog, odlučuje da se promijeni dosadašnja regulatorna osnova i izradi nova, koja »će uzeti u obzir i one dijelove grada na koje se dosadašnja osnova ne obazire«.

U tu svrhu, po prijedlogu građevnog odbora, izabran je »poseban odbor« od petnaest članova. Među njima je i Hermann Bollé.¹

Odbor je sastavljen od »gradskih zastupnikah: Egersdorfera, Grahora, Hönigsberga, Mrazovića, Jambrišaka, Šviglina« (i Mešaka i fizika dr Švrljuge) — »zatim od vještakah: Augustina, predstojnika grad. ureda vlade, Bolléa arhitekta, Altmana mjernika, Melkusa gr. nadmjernika, Lenucia gr. mjernika i gr. vijećnika Hudovskog«.

Na svojoj prvoj sjednici 28. ožujka 1883. tj odbor pod predsjedanjem gradskog načelnika Hofmanna bira između svojih članova pododbor »za potanje izpitivanje nacrtu sastavljenih za grad Zagreb«.² Član je pododbora i Bollé, uz Augustina, Altmana, Egersdorfera, Hudovskog, Melkusa i Lenucija.

Bolléova je uloga u radu odbora, prema tome, od samog početka praktične naravi, aktivna i istaknuta. S obzirom na zadatke pododbora treba je vidjeti i izvan sjednica odbora u analizama i raspravljanju problema dotadašnjeg planiranja izgradnje grada i pripremi novog regulatornog rada.

Ima i drugih znakova da je Hermann Bollé osobito cijenjen član odbora. U popisu prisutnih u spomenutom zapisniku (prvog sastanka) naveden je na drugom mjestu, iza Augustina (odnosno na trećem ako se broji i načelnik Hofmann). Samo njega, uz načelnika i Augustina, zapisnik titulira sa »velemožni gospodin«, dok ostalima uskraćuje počasno tituliranje. S obzirom na to da su Hofmann i Augustin relativno visoki funkcionari, ovaj znak počasnog izdvajanja Bolléa može imati samo jedan razlog: on je osobno izuzetno respektiran. Logično je zaključiti da je njegova riječ u radu odbora imala osobitu, specifičnu težinu.

Hermann Bollé, dakle, ne samo da sudjeluje u izradi Osnove iz 1887. nego od početka sudjeluje u užem krugu njezinih autora i to kao naročito utjecajan član tog kruga.

Bolléov rad na Osnovi bio je, koliko možemo utvrditi prema poznatim dokumentima, relativno kontinuiran. Znamo za šest sastanaka regulatornog odbora. Postoji zapisnik prvog i zapisnička bilješka pretposljednog sastanka. Bollé je prisutan na oba. Za ostale sastanke dokumenti pokazuju da je Bollé na njih pozvan.³

Poseban je, međutim, problem rada odbora za regulatornu Osnovu s obzirom na političke odnose u Hrvatskoj tog vremena, čime se ovdje ne možemo detaljno baviti. Ipak neke osnovne linije razvoja rada odbora, koje su redovito linije političkih sukoba, treba barem naznačiti.

Ima znakova da je rad odbora nakon svečanog početka zapao u krizu. Godine 1885, 13. ožujka, gradsko zastupstvo na prijedlog Folnegovića formira »odbor za poljepšanje grada« koji ima formalne ovlasti da se bavi i onim problemima za koje je formiran već postojeći regulacioni odbor. Tako se dvije sjednice (20. IV i 21. IX 1885) održavaju kao zajedničke sjednice obaju odbora. Folnegovićeva inicijativa vjerojatno je imala dubljih razloga da stvori taj instrument intervencije. Opozicioni politički krugovi već su dugo bili nezadovoljni s regulatornom politikom zemaljske vlade bana Khuena Héderváryja. Na polemičku ulogu Folnegovićevu, a i važnost te polemike, upućuje zabilješka o sudbini zajedničkog sastanka dvaju odbora 4. XI 1885: sjednica se odgađa jer nema Folnegovića.⁴ Kriza je dovela do blokade 1886. godine. Zapisnik sastanka od 24. IV glasi: »Nitko nije došao.« Potpis: Hudovski.⁵

Tek potkraj godine održao se 24. XI spomenuti pretposljednji sastanak regulatornog odbora. Vlada zatim forsira ishod, a taj nije samo regulatorno-upravne naravi. Iskorištava kao dobrodošlu priliku nebitan slučaj regulacije Boškovićeve ulice pa odbija da potvrdi rješenje poglavarstva »sve dotle dok gradsko poglavarstvo ne podnese ovamo jur više puta zatraženu reg. osnovu za cijeli grad Zagreb«. Vlada dalje potiče poglavarstvo da »što pri-

¹ Historijski arhiv u Zagrebu (u daljnjem tekstu: HAZ), fond gradskog poglavarstva Zagreb (u daljnjem tekstu: GPZ), zapisnici sjednica gradskog zastupstva (u daljnjem tekstu: SGZ); god. 1883, 31. I, & 38, str. 5.

² HAZ, GPZ, spisi građevinskog odjela (u daljnjem tekstu GO), svežanj br. 50; tekst zapisnika sjednice regulatornog odbora.

³ HAZ, GPZ, GO, svežanj 50; zapisnici sjednica regulatornog odbora i popisi pozivanih.

⁴ HAZ, GPZ, SGZ 1885, 13. III.

⁵ HAZ, GPZ, GO; svežanj 50.

⁶ isto

je udovolji ovdašnjim otpisom, naznačenim u naredbi od 22. II 1887. br. 931 kojim je podnesak reg. osnove zahtijevan».⁷

Nakon toga je razvoj stvari sve brži i dramatičniji. Samo dva mjeseca kasnije na sjednici gradskog zastupstva »gradski vijećnik Hudovski na ime odbora za regulatornu osnovu grada Zagreba predlaže: da se prihvati regulatorna osnova grada Zagreba i predloži za provedenje iste».⁸

»Kod glasovanja bude predlog odborov otklonjen.« Sudeći po usmenom protuprijedlogu da se regulatorna osnova izloži na uvid svima, zastupnici odbijaju nametnutu regulatornu osnovu koja je nepoznata čak i njima a ne samo građanstvu, a ipak se predlaže zastupstvu da je prihvati. Nakon dvomjesečnog odgađanja gradsko zastupstvo prihvaća regulatornu osnovu 1. kolovoza 1887.⁹ No, vlada se sada ne zadovoljava poslom svršenim po njezinoj želji, nego na raniju demonstraciju nezadovoljstva gradskih zastupnika odgovara demonstracijom svojih prerogativa »višeg mjesta«, pa prihvaćenu (od zastupstva) regulatornu osnovu odobrava »u načelu«^{9a} ali s nekim promjenama što grad obvezuju da ih pod tihom prisilom administrativnog automatizma i provede. Dogodilo se suprotno i neočekivano: ponovo izazvano gradsko zastupstvo pružilo je žešći otpor nego prvi put, pa ono zaključuje da se sve vrati na početak, uz alarmantno umnožavanje nacрта Osnove i vladinog otpisa da bi se razdijelili među zastupnicima. Tek 14 mjeseci nakon prvog prijedloga za prihvaćanje regulatorne osnove zastupstvo je »primilo na znanje otpis vlade«^{9b} o toj stvari uz jedan uvjet (smještaj Sajmišta), otvoren otpor jednog protuprijedloga i minimalnom većinom glasova (15:14). Tako je regulatorna osnova definitivno prihvaćena 6. kolovoza 1888. Prihvaćena je pod posve nenormalnim okolnostima: polovicom 1887. Khuen je suspendirao zagrebačkog načelnika Badovinca zbog opozicionarstva, imenovao na njegovo mjesto vršioca dužnosti, a senatoru Hudovskom predao agende uprave. To stanje traje sve do početka 1890.¹⁰

Hudovski, formalni potpisnik Osnove, provodi dakle Khuenovu volju kao njegov činovnik u poglavarstvu (gotovo u specijalnoj misiji) u obezglavljenom gradskom zastupstvu, usprkos otporu zastupnika.

Regulatornu Osnovu iz 1887. treba stoga smatrati oktroiranim urbanističkim dokumentom Khuenova režima.

Taj otpor gradskog zastupstva i presija Khuenove vlade nisu bili motivirani samo općim političkim sukobom, niti se istina iscrpljuje time što poglavarstvo zavlaci sa svojim regulatornim poslovima — a to je očigledno točno — i na što se vlada nestrpljivo i optužujući poziva.

Khuen je odlučio da i građevinske poslove stavi pod izravnu kontrolu svog aparata. Pritisak u tom pravcu otvoreno pokazuje dopis koji, u ime bana, predstojnik za unutrašnje poslove vlade Živković šalje još 22. listopada 1881. gradskom poglavarstvu, a u kojem zahtijeva da ubuduće predstavnik vlade sudjeluje u radu građevinskih komisija i kojim naređuje redovito informiranje vlade slanjem kopija građevinskih predmeta.¹¹

Trenutak je to koliko težak za grad (neposredno poslije potresa) toliko i odlučan u regulatornim poslovima: i vrijeme proteklo od prve regulacije za grad Zagreb, iz 1865. godine, i oštećenja od potresa na urgentan su način postavili pitanja smjera i puteva budućeg razvoja grada.

A potiskivanje onog smjera koji je gradu pokušala dati Osnova od 1865. bilo je logično za Khuenovu politiku u sferi urbanizma. Ta je Osnova, naime, pokušala koncipirati metropolsku viziju Zagreba kao glavnog grada Hrvatske u smislu one uloge koju su već imali ili razvijali glavni gradovi drugih, samostalnih evropskih zemalja u to vrijeme.¹² Definirajući metropolsku ulogu Zagreba ta Osnova se najprije bavi njegovim geografskim položajem, koji mu omogućuje tu ulogu, i povijesnim razvojem

⁷ isto; vlada poglavarstvu 2. IV 1887, br. 9689.

⁸ HAZ, GPZ, SGZ 1887, 6. VI, & 6, str. 24.
⁹

HAZ, GPZ, SGZ 1887, 1. VIII, & 4, str. 34.

^{9a} HAZ, GPZ, SGZ 1888, 18. i 22. VI, & 167, str. 42.

^{9b} HAZ, GPZ, SGZK 1888, 6. VIII, & 234, str. 56.

¹⁰ Gjurio Szabo: Stari Zagreb, str. 226.

¹¹ HAZ, GPZ, GO; sv. 50; vlada — poglavarstvu br. GPZ 34494, od 24. X 1881.

¹² isto, neurudžbirani akt od 1. I 1865.

koji je djelomično potvrdio prednosti njegova položaja — pa se zato razvio u glavni grad Hrvatske — dok ga je djelomično spriječio u tome, pa je glavni problem Zagreba da u budućnosti otkloni defekte svog razvoja kao hrvatske metropole. Sve ostale dijelove regulatorne materije Osnova izvodi iz svoje glavne premise i temeljnog cilja kojem teži. Nastala u vrijeme između austrijskog poraza kod Solferina i austro-ugarske nagodbe Osnova iz 1865. dokument je koji izrasta iz obnovljene nade hrvatske buržoazije da zemlju može uputiti smjerom razvoja samostalnih evropskih zemalja. Dokument koji to sa osobitom otvorenosću izražava tek je naoko tehnički i nije slučajno što je tako: u političkom dokumentu politička bi ambicija bila prikrivenija. . .

Ništa slično ovoj nadi nije više preostalo dva decenija kasnije. Naprotiv, sve su važnije teze prve zagrebačke regulatorne osnove praktično opozicione. Osnova je od vlade i formalno ignorirana: barun Živković je u spomenutom dopisu ne spominje niti kao zastarjelu; on traži izradu nove, kao da je prva.^{12a}

A ta nova regulacija kao da ipak slijedi raniju — samo inverzijom: ništa ne sadrži što je prvoj bilo važno. Ona ne vidi ni bližu ni dalju gravitacionu zonu grada, ne spominje zemlje važne za život grada niti putove koji prema njima ili od njih vode. Ona ne pozna povijest grada, ne zamišlja njegovu budućnost. Ne tiču je se slojevitte sfere egzistencije grada. Za razliku od prve osnove, ona ne raspravlja, ne interpretira. Naglašava samo jedno: normira komunalni standard građevinskog tla na onom području grada koje planira. Čini to u približno istom opsegu kao i prva regulacija, pa stoga precizno i temeljito ali i ograničeno. Osim što se nje nikako ne tiču problemi izvan planiranog gradskog područja i unutar njega, postoje dva jasno razlikovana standarda; jedan se odnosi na Donji grad i područje brežuljaka, a drugi, sub-standard, na preostalo područje grada.

Programirana dezorijentirajuća uloga Osnove za gotovo sve važne sfere života grada, osim individualne investicije u građevinsku parcelu, bila je očito jasna ne samo aktivnoj političkoj opoziciji nego i korpusu gradskog zastupstva s poglavarstvom. Odatle tolike komplikacije, sukobi, i konačno blokada i politički lom s diktiranim ishodom kao rješenjem svega.

Kakva je uloga Hermanna Bolléa u svemu tome? Da bismo se približili odgovoru, potrebno je učiniti još jednu analizu. Potrebno je usporediti (moguće) uloge ostalih sudionika u odboru s Bolléovom. No, prije te analize valja dodati neke prethodne pripomene. Prvo, kritika Osnove iz 1887. nije isto što i kritika izgrađenog urbanističkog tkiva Zagreba planiranog u njoj. Između plana i stvarne izgradnje koja je slijedila postoje znatne razlike i, na sreću za grad, razlika je u korist realnosti. Mnoge bitne intencije, pa i neke od najvažnijih odredbi Osnove, grad je uspio kasnije izmijeniti, mimoći ili ignorirati. Jedan od najuočljivijih primjera za to je sudbina dijelova grada istočno od Draškovićeve. Oni su, po regulatornoj osnovi, od željezničke pruge pa do Vlaške, duž čitave Draškovićeve imali biti ispunjeni golemim vojarnama, koje bi bile pandan istoj ideji koja je u zapadnom dijelu grada i izvedena u (današnjoj) Ulici braće Oreški. Po toj ideji centar je grada opkoljen: s juga željezničkom prugom a s istoka i zapada kompleksima kasarni. Sa sjevera se nadvisuju dva historijska centra vlasti: svjetovne, na Gornjem gradu, i vjerske, na Kaptolu. Istočno i zapadno od kompleksa kasarni smještene su industrijske i radničke četvrti, a predjeli južno od pruge prepušteni su manje važnim privrednim aktivnostima i neodređenoj ideji luke. Da se ova urbanistička shema približava gotovo idealno ideji evropskog grada koji uključuje iskustva iz 1871, svjedoči eksplicitno zapisnička bilješka s posljednjeg sastanka regulatornog odbora, u kojoj je zapisničar napisao (među ostalim): »Fabrik und Arbeiter Viertel, Militär Viertel«. Osnova planira vojni kordon između radničkih četvrti i centra grada. Ili: omču oko centra.

Međutim, nije se tako dogodilo. Zastupstvo prihvaća Osnovu uz uvjet da se na mjestu golemog kasarnskog trga u istočnom dijelu grada smjesti sajmište. Ta naoko mala promjena značila je gurnuti nogu u vrata: privredna namjena pokrenula je privrednu logiku čitavog prostora, on se ubuduće za dugo naziva »Sajmište« i od planiranih kasarni konačno nije izvedeno ništa osim jašione — koju je progutao Zbor. Iz ovog je procesa jasno da se grad odupire presiji i nametanju neprijateljske sile i da nerijetko u važnim stvarima uspijeva u tome. (Istina je, doduše, i to da su rezultati obično polovični, protuslovni i dubiozni. Tako je i u opisanom slučaju: kasarne nisu bile više toliko potrebne na onom mjestu kad je najveći dio industrijskih i radničkih četvrti nastao južno od pruge... Omče se oslobodio samo centar grada.)

Drugi je primjer takve pozitivne evolucije razvoja kompleksa perivoja u centru grada koji nisu bili zamišljeni kao reprezentativni prostori u koje će

biti plasirane zgrade isto tako reprezentativnih institucija, kako je izvedeno, nego kao prazni prostori, što također ima zloslutni »sigurnosni« prizvuk. Prevladao je, međutim, dobar presedan zgrade Jugoslavenske akademije koju je Osnova zatekla već podignutu, i Zagreb je tako razvio ogledne prostore svoje urbane svijesti i dostojanstva usprkos regulatornim zamkama. Tako se dogodilo jer je stvarna izgradnja grada rezultat djelovanja mnogih komponenti, a ne pasivna realizacija jednog urbanističkog dokumenta. Konačno, treba pripomenuti i to da je sama Osnova iz 1887. u mnogo čemu kontradiktorna i da te kontradikcije također odražavaju različitosti i sukobe u procesu njezinog nastajanja. Ona sadrži, po logici stvari, i znatne dijelove Osnove iz 1865, premda je nastoji poništiti. Tako je, na primjer, ideja vijenca reprezentativnih trgova-parkova začeta još u prvoj osnovi, jer se Zrinjevac i Botanički vrt — dakle najvažniji novi potez od glavnog gradskog trga prema pruži i zeleni tampon na novom rubu grada — nalaze već u njoj.

Mnogobrojna pitanja ove vrste, koja se odnose na kontinuiranje ili revidiranje planskih dokumenata kroz djelovanje često sukobljenih pojedinih sudionika urbanističkog zbivanja, potrebno je uključivati pri rješavanju zagonetke uloge jedne ličnosti u povijesti urbanizma. Tako i Bolléove, u našem slučaju.

Pokušat ćemo, dakle, Bolléov rad naznačiti i pomoću djelovanja ostalih njegovih suradnika u regulatornom odboru.

Na prvom se mjestu ističe uloga inženjera Jurja Augustina, šefa građevnog odjela vlade. Djelo tog izvanrednog tehničara i visokog upravnog činovnika povijest našeg urbanizma s nepravom je dosad zanemarivala. Prema »Viestima hrvatskog društva inžinira i arhitekata«¹³ Augustin je rođen 1833. u Zagrebu, đak je bečke politehnike, imao je dugu i važnu praksu na željeznici, a 1876. postaje predstojnik kraljevskog vladinog građevinskog odjela. Pripisuje mu se »njegovom inicijativom, uplivom, nadzorom i neposrednim marom« izvođenje svih važnijih cestovnih pravaca u zemlji, brojne mostogradnje, vodogradnje i vodovodi, kanalizacije, visokogradnje i regulacije, statuti i građevni radovi i veliki društveni rad (prvi predsjednik Društva inžinira i arhitekata od

1884). U »Znamenitim Hrvatima«¹⁴ naveden je, među ostalim, kao nadzorni inženjer na pruži Karlovac — Rijeka, jedan od prvih inženjera koji su trasirali željeznice u Srbiji, i da je »pod njegovom upravom« izvođena »Generalna osnova za regulaciju grada Zagreba«. Ima i drugih dokumenata koji nam utvrđuju Augustina kao autora detaljnih regulatornih osnova za dijelove Zagreba. Najznačajnija je među njima osnova za zapadni dio Zagreba od Frankopanske do Ulice braće Oreški. Augustin je, dakle, veoma iskusan i kvalitetan inženjer, okušao u različitim projektantskim i upravnim poslovima. U vrijeme kad je član regulatornog odbora on je i ex offo u položaju da može odlučno utjecati na razvoj događaja. Taj je razvoj bio takav da je očigledno kako je Augustin i morao učiniti to što je mogao. Njegovu ulogu zato treba smatrati ključnom. Treba je vidjeti kao ulogu stručno-upravnog medijatora i izravnog instrumenta Khuenove urbanističke politike.

Druga ličnost koja se silom službe priklanja Augustinovo uložuje je vladin mjernik i gradski zastupnik Altman. Zasad ga ne možemo izdvojiti nekim osobitim značajkama. On već radi s Augustinom na zapadnom dijelu Zagreba, na kotiranju tog područja (što je bio težak urbanistički problem, zbog poteškoća koje su nastale kao posljedica visoke nivelete željezničke pruge). Vjerojatno osoba bez osobitog vlastitog utjecaja u radu na regulaciji.

Treći čovjek ove »vladine grupe« jest gradski vijećnik Hudovski. On nije stručnjak, nego profesionalni administrator, ali kao izvršilac odbora ima u rukama organizacionu stranu posla. Iskusan je u regulatornoj materiji, supotpisnik je Osnove iz 1865, što sada više nema značenja također i u smislu nastavljanja pozicije prve regulacije. Svojom rukom ispisuje tekstualni dio regulacije 1887, potpisuje ga samo on, provodi Khuenov diktat kod prihvatanja regulacije i potpisuje neke primjerke štampanog nacrtu regulacije.

Ima razloga pretpostaviti da je posve drugačija uloga Grahora i, vjerojatno također, Egersdorfera. Obojica su koautori osnove iz 1865, Grahor je tada bio i predstojnik gradskog građevnog ureda, stručno najodgovorniji član u grupi koja izrađuje Osnovu iz 1865. Daje ostavku nakon 1868, poslije hrvatsko-ugarske nagodbe. Sada, zajedno s Egersdorferom, ulazi u regulatorni odbor kao zastupnik a ne kao stručnjak. Simptomatično je da, isto tako kao

i Egersdorfer, ulazi i u spomenuti pododbor. Jedini je član odbora koji će kasnije ući i u odbor za reviziju Osnove, koji se formira samo dvije godine nakon njezinog prihvatanja, 1890. Grahrova je dugotrajna prisutnost u urbanističkim poslovima u Zagrebu u drugoj polovici 19. stoljeća izuzetna po neprekidnosti i utjecaju.¹⁵

Osobitu ulogu u radu odbora imaju stručnjaci »iz kuće«: Melkus, tadašnji šef gradskog građevnog ureda, i Lenuci, njegov budući nasljednik.

Naročito je zanimljiva uloga Lenucijeva. Osnova iz 1887. ne jednom se upravo njemu pripisivala. Ne bez razloga, jer on zaista radi mnoge detaljne osnove za Donji grad, djeluje kao tehnički izvjestilac odbora za Osnovu i, konačno, izrađuje planove po kojima su stvarno i realizirani najvažniji dijelovi Osnove iz 1887. Posebno: po njima su dovršena lica donjogradskih trgova-perivoja. Ipak, u svjetlu ovdje navedenih činjenica, pretjerano je ing. Milana Lenucija smatrati autorom Osnove iz 1887, držati ga urbanistom koji je stvorio Donji grad i pripisivati mu »zelenu potkovu« kao osobno djelo. Lenuci sudjeluje, njegov je ulog nesumnjiv, ali on ne planira samostalno u regulaciji 1887. Konačno, on je u to vrijeme na funkciji direktora vodo- voda (od 1878) i prema nekim vijestima to je glavna domena njegova djelovanja.

Iz ove skice stručnog i u znatnoj mjeri također političkog profila ovih najvažnijih članova odbora možemo izvesti stanovite zaključke o vjerojatnom položaju i mogućoj djelatnosti Bolléovoj u odboru. Prije svega je karakteristično da je Bollé jedini član odbora koji je izraziti umjetnik. On je arhitekt, ali i najveći autoritet za pitanja forme, stila, estetske kakvoće u realizaciji djela. On je — kako to pokazuje i materijal na izložbi — kvalitetan crtač. Premda je i on projektant, njega ipak, prema ostalim članovima odbora, koji su također inženjeri ili arhitekti, odlikuje izrazita imaginativna crta

koju tek donekle možemo još naći u Lenucija i jedva u Grahora. Bollé je, dakle, arhitekt-umjetnik među tehničarima, upravnim činovnicima i političarima.

Druga značajka koja ga razlikuje od ostalih jest da je samo on čovjek pretežno javne, kulturne, osobne reputacije. Njegove suradnike u odboru, naprotiv, pretežno kvalificira karijera — osim Grahora koji je tada privatni poduzetnik — i važni su u odboru toliko kolika im je važnost u činovničkoj hijerarhiji.

Treće što razlikuje Bolléa od ostalih je to što je on stranac.

Kao hipotetski zaključak nameće nam se ovo: Bolléa kao planera logično je vidjeti u domeni estetsko teoretskog koncipiranja gradskog prostora. Ta je uloga bila višestruko potrebna. Augustinovi planovi za zapadne dijelove Zagreba izrazito su tvrdi i shematična varijanta ortogonalnog koncepta. Njegov planerski rad sazdan je od metodičnosti i dosljednosti, ali mu nedostaje osjetljivosti i stanovite ideacije. Posebno veće ambicije u centru grada kao i znatni problemi povezivanja novog rastera sa starim jezgrama i njihovim vizuelnim i sadržajnim ulogama u cjelini grada zahtijevali su imaginaciju koja nadilazi Augustinovu praksu a vjerojatno i njegove sklonosti i kulturu. U odboru nije bilo drugog čovjeka osim Milana Lenucija, i tek donekle Grahora, sa sposobnošću te vrste. Teško je vjerovati da bi uz toliko naglašeno isticanje Bolléov autoritet Lenuci mogao dati odlučni pečat nečemu što je Bolléova domena. Ova odrećna sumnja ne znači i prijedlog da se Lenucijeva »zelena potkova« reatributira u Bolléov vijenac perivoja, ali smjer istraživanja Bolléovog priloga bilo bi logično postaviti upravo u pogledu formiranja reprezentativnih parkova-trgova a i drugih dominantni urbanog tkiva. Drugi argument za takvu sugestiju jest inherentna potreba vladinih krugova da se urbanizam stanovite kontrole pa i represije kompenzira makrosalonskom gestom. Teže je zamisliti da će s takvim zahtjevom u atmosferi otpora i diktata kolaborirati bilo tko od domaćih ljudi — jedni jer su opoziciono raspoloženi a drugi jer udo-

¹⁵

Usp. Ivo Maroević: Graditeljska obitelj Grahor, Zagreb 1968.

voljavaju koliko moraju vladinim činovnicima — prije nego stranac koji ne participira, bar ne intimno i u svoj žestini, u političkim sukobima u zemlji. Bollé dakle nije samo najobrazovaniji i najtalentiraniji nego i inače najpogodniji za potrebu ulogu.

Napokon, po porijeklu, obrazovanju i po općem habitusu Bollé, stranac, jest »evropejac« ili osobito naglašeni evropejac u našoj sredini. U političkoj instrumentalizaciji kulture jasno je da to za Klučna Héderváryja znači potiskivanje nacionalnih boja. I u tom smislu uloga je Bolléa u očima režima kolaborativna. A ne samo režima.

No, ne i pred poviješću umjetnosti. Razvoj kulturnog kruga evropskih naroda u 19. stoljeću nije imao drugih solucija u definiranju morfoloških prosedaea od historicističke stilistike. Ona je estetski analogum pozitivističke normativne standardizacije čitave duhovne sfere. Bila je dakle povijesni, a ne režimski diktat.

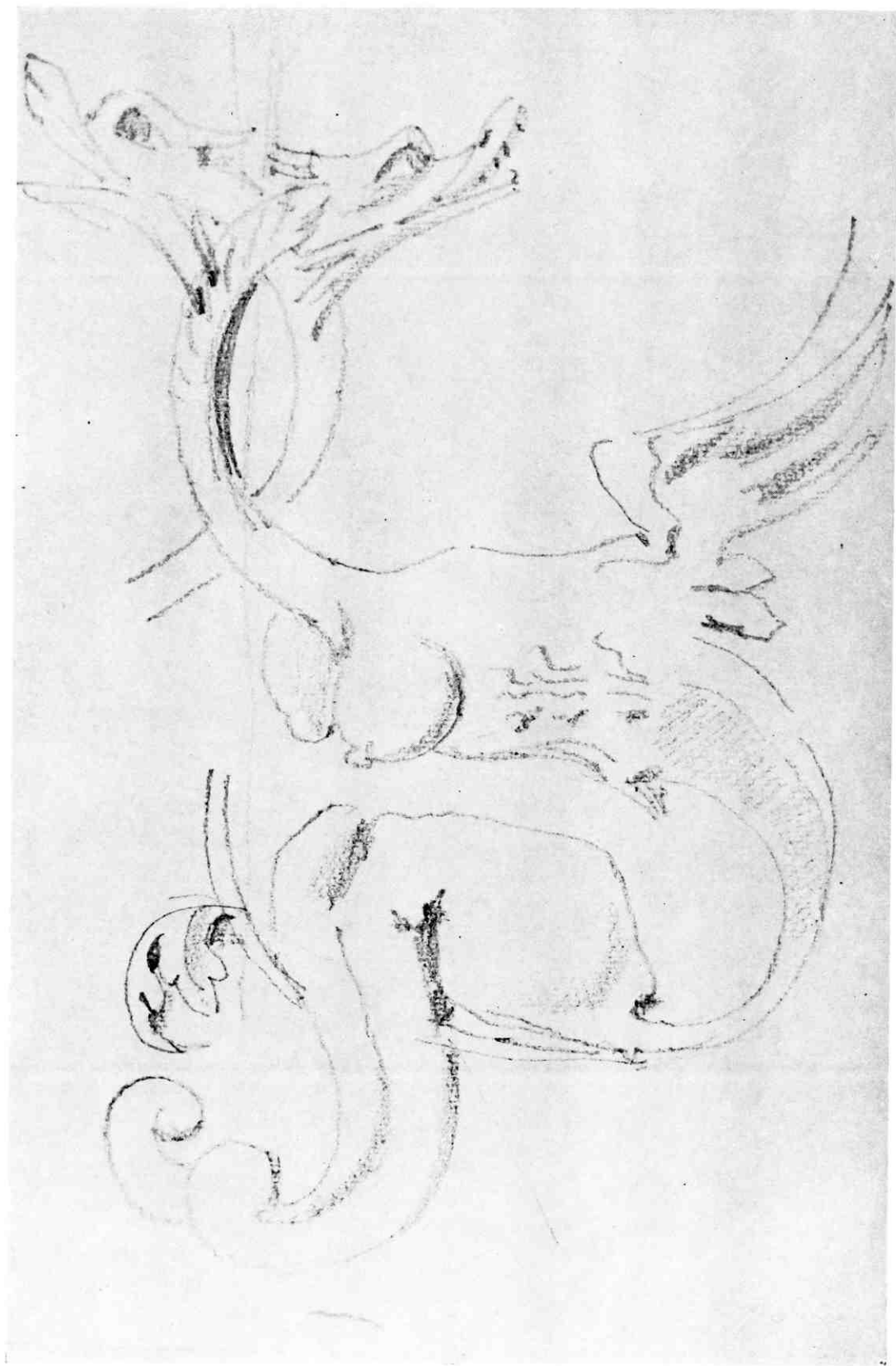
Ulogu Hermanna Bolléa treba vidjeti u tom neizbježnom, pa pato dobrodošlom zbivanju. Dakle kao prilog, jedan od najznačajnijih na području oblikovanja u nas u to doba.

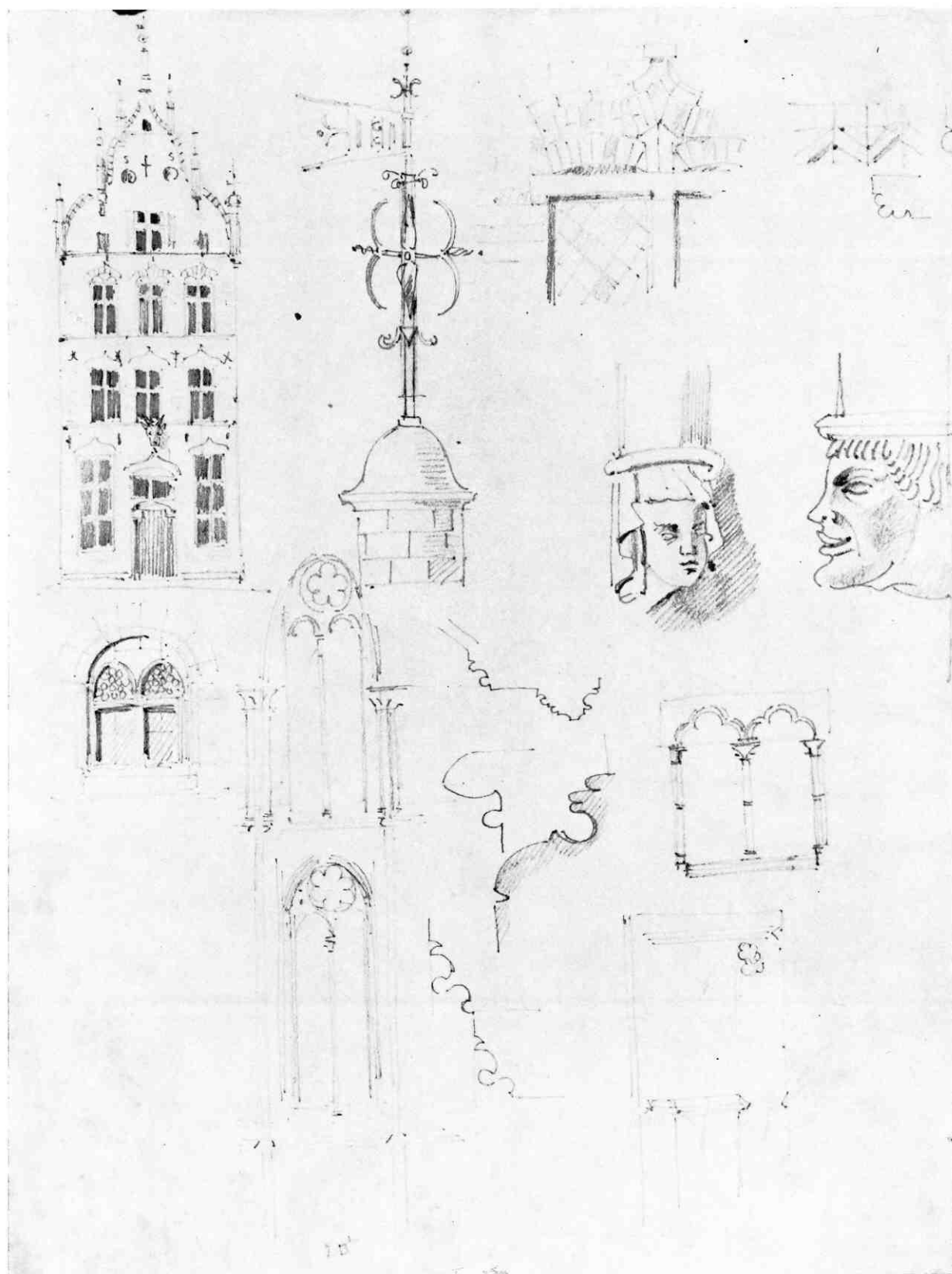
I na području oblikovanja grada Zagreba, urbanističko-regulatornim osnivanjem, također.

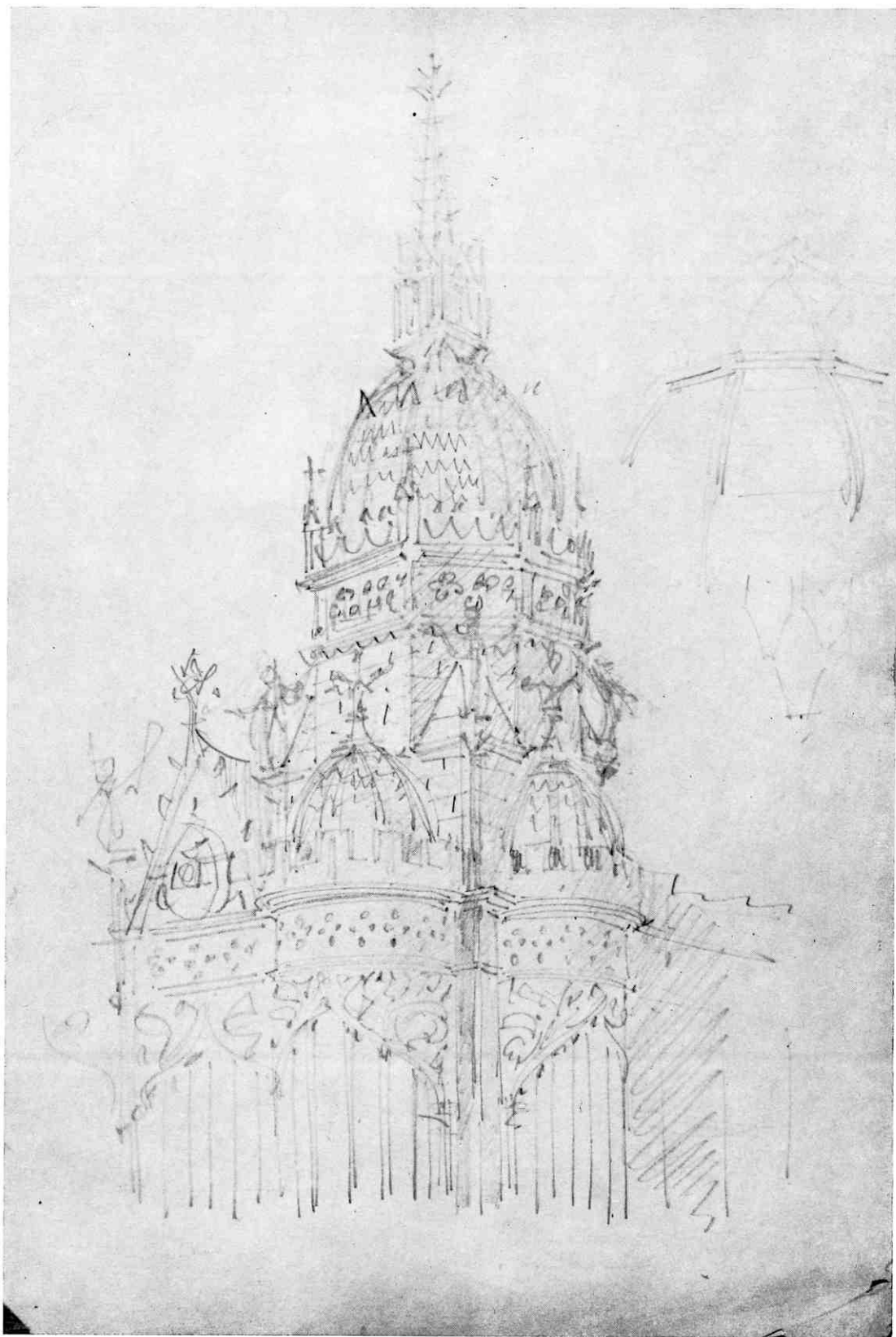
Treba smatrati kao utvrđeno da Hermann Bollé sudjeluje u urbanističko-regulatornom planiranju Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća, da u tome sudjeluje relativno kontinuiranim radom, kao jedan od najaktivnijih i praktički najviše angažiranih u grupi autora regulatorne osnove iz 1887. i da je njegova uloga izuzetno cijenjena u to doba. Kao razložita hipoteza može se smatrati da se Bollé kao planer bavi estetsko-teoretskom stranom općeg koncepta gradskog prostora, a posebno njegovih reprezentativnih dijelova, i da ciljevi regulatorne osnove i okolnosti u kojima se ona izrađuje i donosi pogoduju njegovom angažmanu. Konačno, da je njegov osobni kreativni potencijal i stručni profil i u regulatorno-urbanističkom radu najkompetentnije formulirao u Zagrebu toga doba opće dominantne struje u tadašnjem evropskom urbanizmu.

Bolléove skice podsjećaju na album srednjovjekovnog graditelja Villarda d'Honnecourta. Način školovanja gotovo je isti: kretanje svijetom i crtanje svega što se oku svidi. Historicistički arhitekt, međutim, jednako prisvaja iskustva drugih prostora kao i drugih vremena. On preuzima oblike definiranih značenja, a svoju poruku tvori njihovim novim kombinacijama.

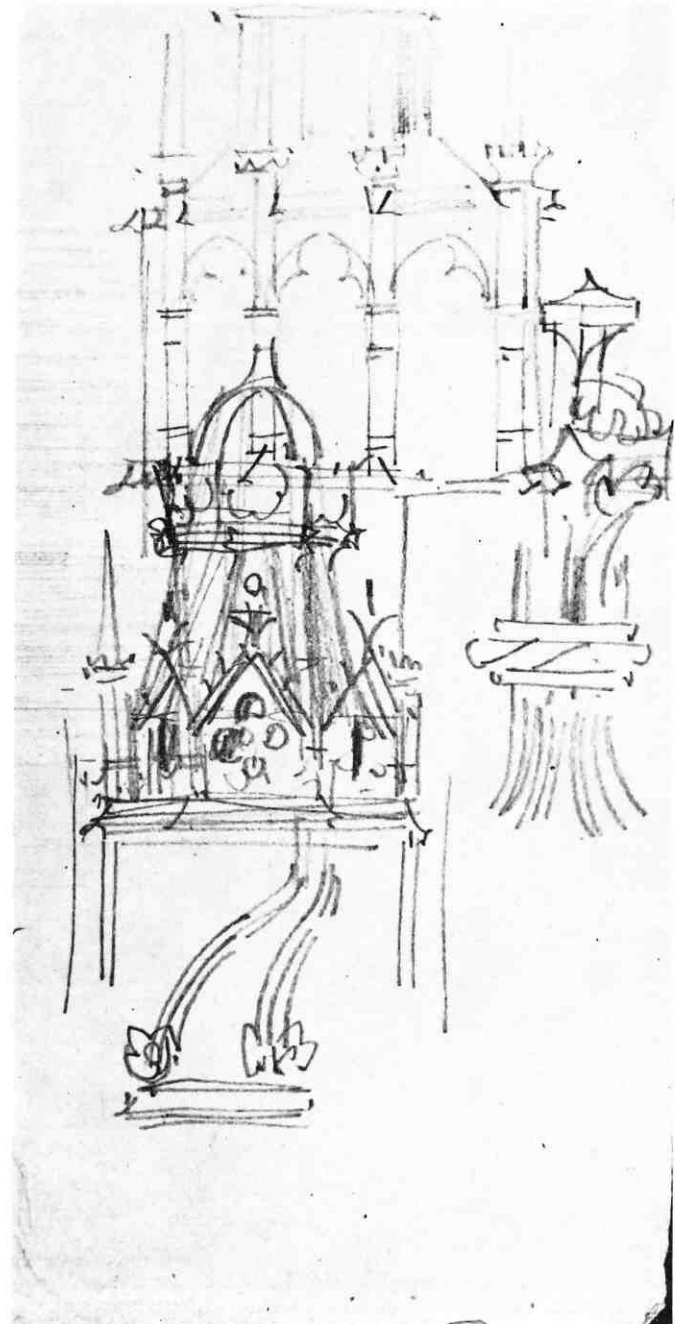
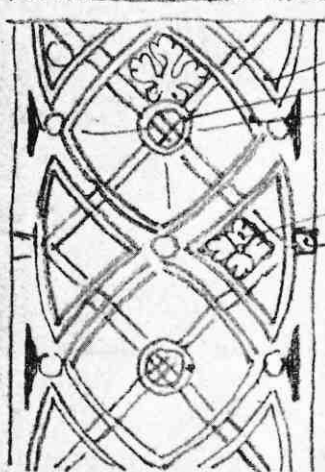
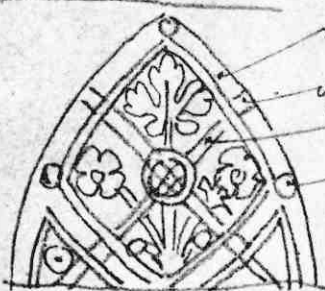

36.

11.

